

Matematika IV – 1. přednáška

Základy teorie grup

Michal Bulant

Masarykova univerzita
Fakulta informatiky

20. 2. 2013

Obsah přednášky

- 1 Motivační úvod
- 2 Grupy
- 3 Grupy permutací
- 4 Grupy symetrií

Doporučené zdroje

- Martin Panák, Jan Slovák, **Drsná matematika**, e-text.
- *Předmětové záložky v IS MU*
- Jiří Rosický, *Algebra*, PŘF MU, 2002.
- Peter J. Cameron. *Introduction to algebra*, Oxford University Press, 2001, 295 s. (Dostupné v knihovně PŘF).
- P. Horák, Základy matematiky,
http://www.math.muni.cz/~horak/09p_zm_skripta.pdf

Chceme abstraktně pracovat s objekty a se situacemi, ve kterých je možné rovnice

$$a \cdot x = b$$

vždy jednoznačně řešit (tak jako u lineárních rovnic jsou objekty a a b dány, zatímco x hledáme).

Jde o tzv. **teorii grup**. Všimněme si, že zatím nic nevíme o povaze objektů, ani co znamená ta “tečka” v rovnici.

- **grupoid** $(G, \cdot)$ je množina G s binární operací $\cdot$.
- **pologrupa** $(G, \cdot)$ je množina G s asociativní binární operací $\cdot$.
- **monoid** $(G, \cdot)$ je pologrupa $(G, \cdot)$ s jednotkovým (neutrálním) prvkem¹
- **grupa** $(G, \cdot)$ je monoid, ve kterém má každý prvek inverzi
- **komutativní grupa** (grupoid, pologrupa, monoid apod.), je taková grupa (grupoid, ...), že operace $\cdot$ je komutativní. Často se v případě komutativních grup setkáte rovněž s pojmem **abelovská grupa**.

Poznámka k nejednoznačnosti terminologie (multiplikativní vs. aditivní)

---

¹Raději než jednotka použijeme **jednotkový prvek** – důvod uvidíme později. Někdy se tomuto prvku rovněž říká jednička.

Příliš stručná exkurze do univerzální algebry

Bystří studenti algebry si brzy povšimnou, že se mnohé pojmy a důkazy opakují pro různé situace. Skutečně se ukazuje, že základní pojmy a tvrzení je možné zavést a dokázat obecně pomocí univerzální algebry (příp. ještě obecněji v tzv. teorii kategorií). Pro informatiky, kteří mají za sebou funkcionální programování (příp. práci s objekty, metodami, šablonami apod.), by to možná mohl být přirozený postup, my však na to bohužel nemáme dostatek času.

Pro všechny *struktury* (pologrupy, grupy, okruhy, tělesa, vektorové prostory, svazy, moduly atd.) lze definovat několik základních pojmů analogickým způsobem:

- **podstruktury**
- **homomorfismy** mezi strukturami stejného typu
- **součiny** struktur téhož typu

Příklad

- 1 Přirozená čísla (s nulou) $\mathbb{N}_0 = \{0, 1, 2, \dots\}$, spolu s kteroukoliv z operací sčítání a násobení jsou asociativní a komutativní pologrupa s jednotkovým prvkem, neexistují v ní ale inverzní prvky.
- 2 Celá čísla $\mathbb{Z} = \{\dots, -2, -1, 0, 1, 2, \dots\}$ tvoří grupoid vůči kterékoliv z operací sčítání, odčítání, násobení. Jsou dokonce komutativní grupou vzhledem ke sčítání, jsou však jen komutativní pologrupou vůči násobení (neexistují inverze k prvkům $a \neq \pm 1$). Operace odčítání není ani asociativní (např. $(5 - 3) - 2 = 0 \neq 5 - (3 - 2) = 4$). Všimněte si také, že pro odečítání je nula pravý neutrální prvek, ne však levý. Dokonce v tomto případě levý neutrální prvek neexistuje.
- 3 Racionální čísla $\mathbb{Q}$ jsou komutativní grupou vzhledem ke sčítání (celá čísla spolu se sčítáním jsou jejich podgrupou) a nenulová racionální čísla jsou kom. grupou vůči násobení.

Příklad (pokračování)

- 1 Pro $k \in \mathbb{N}$, množina všech k -tých odmocnin z jedničky, tj. množina $\{z \in \mathbb{C}; z^k = 1\}$ je konečná grupa vůči násobení komplexních čísel. Např. pro $k = 2$ dostaneme grupu $\{-1, 1\}$ se dvěma prvky, které jsou oba samy sobě inverzí, zatímco pro $k = 4$ dostáváme grupu $G = \{1, i, -1, -i\}$.
- 2 Množina Mat_n všech čtvercových matic je (nekomutativní) pologrupa vzhledem k násobení matic a komutativní grupa vzhledem ke sčítání matic.
- 3 Množina všech lineárních zobrazení $\text{Hom}(V, V)$ na vektorovém prostoru je pologrupa vzhledem ke skládání zobrazení a komutativní grupa vzhledem ke sčítání zobrazení.
- 4 V obou předchozích příkladech, podmnožina invertibilních objektů uvažované (multiplikativní) pologrupy tvoří grupu. V případě matic jde o tzv. grupu invertibilních (tj. regulárních) matic, ve druhém o grupu lineárních transformací vektorového prostoru (tj. invertibilních lineárních zobrazení).

Grupy permutací

Zpravidla grupy a pologrupy potkáváme jako množiny zobrazení na pevně dané množině M , které jsou uzavřeny vůči skládání zobrazení. Často si ale tuto skutečnost přímo neuvědomujeme.

Na každé konečné množině M , s $m = |M| \in \mathbb{N}$ prvky máme k dispozici m^m možných definic zobrazení (každý z m prvků můžeme zobrazit na kterýkoliv v M) a všechna taková zobrazení umíme skládat.

Pokud chceme, aby existovala k zobrazení $\alpha : M \rightarrow M$ jeho inverze α^{-1} , musí být α bijekcí. Složením dvou bijekcí vznikne opět bijekce a proto podmnožina S_m všech bijekcí na množině M o m prvcích je grupa. Říkáme jí **grupa permutací** na m prvcích.

Název **grupa permutací** přitom uvádí jinou souvislost, kdy místo bijekcí na konečné množině vnímáme permutace jako přerovnání rozlišitelných prvků. Potkávali jsme se s ní např. při studiu determinantů.

V grupě permutací S_3 na číslech $\{1, 2, 3\}$ si třeba označíme jednotlivá pořadí

$$a = (1, 2, 3), \quad b = (2, 3, 1), \quad c = (3, 1, 2), \\ d = (1, 3, 2), \quad e = (3, 2, 1), \quad f = (2, 1, 3).$$

Skládání našich permutací je pak zadáno tabulkou

$\cdot$	a	b	c	d	e	f
a	a	b	c	d	e	f
b	b	c	a	f	d	e
c	c	a	b	e	f	d
d	d	e	f	a	b	c
e	e	f	d	c	a	b
f	f	d	e	b	c	a

Všimněme si podstatného rozdílu mezi permutacemi a , b a c a dalšími třemi. Ty první tři tvoří tzv. **cyklus** generovaný prvkem b nebo prvkem c :

$$b^2 = c, \quad b^3 = a, \quad c^2 = b, \quad c^3 = a$$

a samy o sobě jsou tyto tři prvky komutativní podgrupou. V ní a je neutrální prvek a b s c jsou vzájemně inverzní. Je tedy tato podgrupa *stejná* jako je grupa $\mathbb{Z}_3$ zbytkových tříd celých čísel modulo 3, resp. jako grupa třetích odmocnin z jedničky z jednoho z předchozích příkladů.

Další tři prvky jsou samy sobě inverzí a každý z nich je tedy společně s neutrálním prvkem a podgrupou *stejnou* jako je $\mathbb{Z}_2$. Říkáme, že b a c jsou **prvky řádu 3**, zatímco prvky d , e a f jsou řádu 2.

Obdobně se chovají všechny grupy permutací S_m .

Každá permutace σ rozkládá množinu M na disjunktní sjednocení maximálních invariantních podmnožin M_x , které dostaneme tak, že postupně vybíráme dosud nezpracované prvky $x \in M$ a do třídy rozkladu M_x přidáváme všechny akce iterací $\sigma^k(x)$, $k = 1, 2, \dots$, dokud není $\sigma^k(x) = x$.

Každou permutaci tak dostáváme jako složení jednodušších permutací, tzv. cyklů, které se chovají jako identická permutace vně M_x a tak jako σ na M_x .

Pokud přitom očíslováme prvky v M_x jako pořadí $(1, 2, \dots, |M_x|)$ tak aby i odpovídalo $\sigma^i(x)$, pak je naše permutace prostým posunutím o jednu pozici v cyklu (tj. poslední prvek je zobrazen zpátky na první). Odtud název **cyklus**. Zjevně přitom tyto cykly komutují, takže je jedno, v jakém pořadí z nich permutaci σ složíme.

Nejjednodušší cykly jsou jednoprvkové pevné body permutace σ . Dvoupvkové $(x, \sigma(x))$, kde $\sigma(\sigma(x)) = x$ se nazývají **transpozice**.

Každý cyklus zjevně můžeme poskládat z permutací sousedních prvků (necháme *probublat* první prvek nakonec) $\Rightarrow$ každou permutaci lze napsat jako složení transpozic.

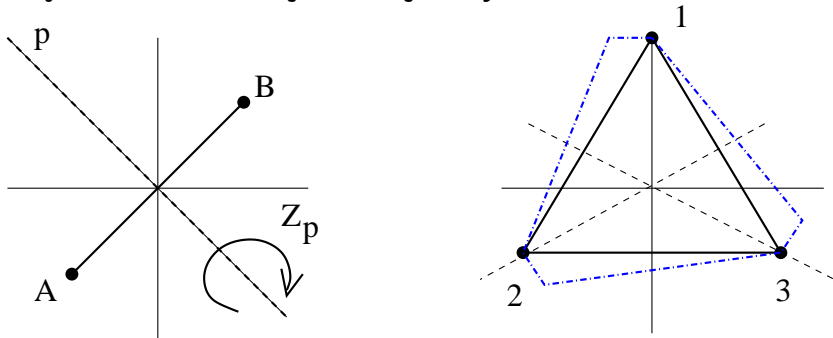
To, jestli potřebujeme sudý nebo lichý počet permutací, je na našich volbách nezávislé.

Máme proto dobře definováno zobrazení $\text{sgn} : S_m \rightarrow \mathbb{Z}_2 = \{\pm 1\}$, tzv. **paritu** permutace. Dokázali jsme si znovu tvrzení, která jsme již využívali při studiu determinantů:

Věta

Každá permutace konečné množiny je složením cyklů. Cyklus délky ℓ lze vyjádřit jako složení $\ell - 1$ transpozic. Parita cyklu délky ℓ je $(-1)^{\ell-1}$. Parita složení permutací je součinem parit jednotlivých z nich, tzn. že zobrazení sgn převádí složení permutací $\sigma \circ \tau$ na součin $\text{sgn } \sigma \cdot \text{sgn } \tau$ v komutativní grupě $\mathbb{Z}_2$.

Uvažme ohraničený rovinný obrazec, např. rovnostranný trojúhelník. Ptáme se, **jak moc jsou symetrické?**

Tzn. vůči kterým trasformacím (zachovávajícím velikost) jsou invariantní? Všechny symetrie pevně zvoleného útvaru budou vždy tvořit grupu (většinou pouze s jediným prvkem, identickým zobrazením).

Symetrie rovnostranného trojúhelníku

Symetrií nacházíme několik: můžeme rotovat o $\pi/3$ nebo můžeme zrcadlit vůči osám stran.

Abychom dostali celou grupu, musíme přidat všechna složení takovýchto transformací.

Víme z dřívějšíka, že složení dvou zrcadlení je vždy otočením.

Složení takových zrcadlení v opačném pořadí dá otočení o stejný úhel, ale s opačnou orientací. V našem případě tedy zrcadlení kolem dvou různých os vygenerují postupnou opakovanou aplikací všechny symetrie, kterých bude dohromady šest.

Jestliže si umístíme trojúhelník v souřadnicích jako na obrázku, bude našich šest transformací zadáno maticemi

$$a = \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & 1 \end{pmatrix}, \quad b = \begin{pmatrix} -\frac{1}{2} & \frac{\sqrt{3}}{2} \\ -\frac{\sqrt{3}}{2} & -\frac{1}{2} \end{pmatrix}, \quad c = \begin{pmatrix} -\frac{1}{2} & -\frac{\sqrt{3}}{2} \\ \frac{\sqrt{3}}{2} & -\frac{1}{2} \end{pmatrix}$$

$$d = \begin{pmatrix} -1 & 0 \\ 0 & 1 \end{pmatrix}, \quad e = \begin{pmatrix} \frac{1}{2} & -\frac{\sqrt{3}}{2} \\ -\frac{\sqrt{3}}{2} & -\frac{1}{2} \end{pmatrix}, \quad f = \begin{pmatrix} \frac{1}{2} & \frac{\sqrt{3}}{2} \\ \frac{\sqrt{3}}{2} & -\frac{1}{2} \end{pmatrix}.$$

Sestavením tabulky pro násobení, tak jak jsme ji udělali pro grupu permutací S_3 obdržíme právě stejný výsledek.

Dihedrální grupy

Obdobně umíme nacházet grupy symetrií s k různými rotacemi a k zrcadleními. Stačí si k tomu vzít pravidelný k -úhelník. Takové grupy symetrií se často označují jako grupy D_{2k} a říká se jim **dihedrální grupy** řádu $2k$ (někdy též např $D(k)$).

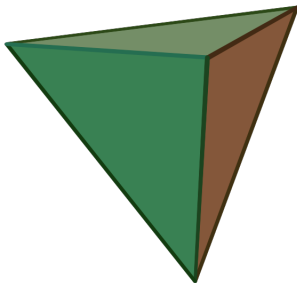
Tyto grupy jsou nekomutativní pro všechny $k \geq 3$.

Cyklické grupy

Stejně tak lze snadno najít obrazce, které mají pouze rotační symetrie a jde tedy o komutativní grupy, které se v chemii značí jako C_k . Říkáme jim **cyklické grupy** řádu k . K tomu postačí např. uvažovat pravidelný mnohoúhelník, u kterého nesymetricky ale pořád stejně pozměníme chování hran.

Příklad

- grupa symetrií čtverce D_8 má 8 prvků (4 osové symetrie, 3 netriviální rotace a identita) a lze ji chápat jako podgrupu Σ_4 (kam se zobrazují vrcholy?)
- grupa symetrií čtyřstěnu je celá Σ_4 , pokud symetrie omezíme pouze na ty, které zachovávají orientaci, dostaneme podgrupu $A_4 \leq \Sigma_4$ sudých permutací.

Klasifikace symetrií

Věta

Nechť je M ohraničená množina v rovině $\mathbb{R}^2$. Pak grupa jejich symetrií je buď triviální nebo jedna z grup C_k , D_{2k} , s $k \geq 1$.